TIL NAZARIYASI VA ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK MASALALARI

Sevara Hamdamova Saidmurodovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti 2- bosqich talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada til nazariyasining shakllanish bosqichlari, uning fan sifatida rivojlanish tarixi va zamonaviy tilshunoslikda dolzarb ahamiyat kasb etayotgan nazariy-metodologik masalalar kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda strukturaviy, generativ, funksional va kognitiv tilshunoslik yo'nalishlarining paydo bo'lish sabablari, ularning bir-biriga ta'siri hamda o'zaro farqlari yoritiladi. Alohida e'tibor korpus va kompyuter tilshunosligi, sun'iy intellekt texnologiyalarining tabiiy tilni qayta ishlash sohasiga ta'siri, ko'ptillilik, til siyosati va raqamli kommunikatsiya sharoitida tilning o'zgarish dinamikasi kabi masalalarga qaratilgan. Maqola tavsifiy-tahliliy va qiyosiy-tarixiy metodlar asosida yozilgan bo'lib, xulosa qismida zamonaviy tilshunoslik oldida turgan vazifalar va istiqbolli tadqiqot yo'nalishlari belgilab berilgan.

Kalit so‘zlar: til nazariyasi, tilshunoslik, strukturalizm, generativ grammatika, funksional tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik, korpus tilshunosligi, sun'iy intellekt, tabiiy tilni qayta ishlash.

I. KIRISH

Til inson tafakkuri, jamiyati va madaniyatining eng muhim ifoda vositasi bo'lib, u nafaqat kommunikatsiya quroli, balki bilish, o'z-o'zini anglash va ijtimoiy o'zaro ta'sirning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Aynan shu sababli til hodisasini ilmiy jihatdan o'rganish tilshunoslik fanining markaziy vazifasiga aylangan. Til nazariyasi masalasi qadimgi hind grammatik maktablaridan (Panini), qadimgi yunon falsafiy tilshunosligidan (Platon, Aristotel) boshlab, o'rta asrlar arab va turkiy tilshunoslik an'analari (Mahmud Koshg'ariy, Sibavayh) orqali, XIX asr qiyosiy-tarixiy

tilshunosligiga va nihoyat XX-XXI asr zamonaviy nazariy yo'nalishlariga qadar uzoq evolyutsion yo'lni bosib o'tgan.

Mavzuning dolzarbligi bir qancha omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning jadal rivojlanishi tilshunoslik oldiga yangi nazariy va amaliy vazifalarni qo'ymoqda: katta til modellari, mashinaviy tarjima tizimlari va nutqni tanish dasturlari klassik til nazariyalarini qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda. Ikkinchidan, globallashuv jarayonlari natijasida ko'ptillilik, tillar aro aloqa va kichik tillarning yo'qolib borish xavfi kabi muammolar keskinlashmoqda. Uchinchidan, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli kommunikatsiya vositalari tilning funksional-uslubiy tizimida tezkor o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda, bu esa nazariy tilshunoslikdan ularni tushuntirishga qodir yangi konseptual apparat talab qiladi.

Tadqiqotning maqsadi — til nazariyasining asosiy yo'nalishlarini tizimli tahlil qilish va zamonaviy tilshunoslikda dolzarb bo'lgan masalalarni aniqlash orqali sohaning istiqbolli rivojlanish yo'nalishlarini belgilashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: 1) til nazariyasining tarixiy shakllanish bosqichlarini yoritish; 2) strukturaviy, generativ, funksional va kognitiv tilshunoslik paradigmalarining mohiyatini ochib berish; 3) korpus va kompyuter tilshunosligining zamonaviy tilshunoslikdagi o'rnini tahlil qilish; 4) sun'iy intellekt texnologiyalarining til nazariyasiga ta'sirini baholash; 5) o'zbek tilshunosligi oldida turgan dolzarb vazifalarni belgilash.

Tadqiqot ob'ekti sifatida til nazariyasining asosiy paradigmalari va ularning zamonaviy tilshunoslikdagi tatbiqi, predmeti sifatida esa mazkur paradigmalarning nazariy-metodologik xususiyatlari va o'zaro munosabatlari belgilandi.

II. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida bir qator umumilmiy va xususiy lingvistik metodlardan foydalanildi. Tavsifiy-tahliliy metod yordamida har bir nazariy yo'nalishning asosiy tushunchalari va tamoyillari izchil tarzda bayon etildi. Qiyosiy-tarixiy metod

strukturaviy, generativ, funksional va kognitiv paradigmalarning tarixiy ketma-ketligi va o'zaro bog'liqligini aniqlashda qo'llanildi. Kontent-tahlil metodi orqali F. de Sossyur, N. Xomskiy, M.A.K. Halliday, J. Lakoff, R. Langacker kabi olimlarning asosiy asarlari, shuningdek o'zbek tilshunoslari (Sh. Rahmatullayev, A. Nurmonov, N. Mahmudov)ning ilmiy ishlari tahlil qilindi. Sintez metodi yordamida turli nazariy yo'nalishlar bo'yicha to'plangan ma'lumotlar umumlashtirilib, zamonaviy tilshunoslikning yaxlit manzarasi shakllantirildi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini xorijiy va mahalliy tilshunoslarning fundamental ishlari, xalqaro ilmiy nashrlarda (Scopus, Web of Science bazalariga kiruvchi jurnallarda) e'lon qilingan so'nggi yillardagi maqolalar, shuningdek tegishli monografiya va darsliklar tashkil etdi. Manbalarni tanlashda ularning ilmiy dolzarbligi, nazariy asoslanganligi va zamonaviy tilshunoslik muammolariga bevosita aloqadorligi mezon sifatida olindi.

III. NATIJALAR VA TAHLIL

3.1. Strukturaviy tilshunoslik paradigmasi

Zamonaviy tilshunoslikning boshlanish nuqtasi sifatida shveytsariyalik olim Ferdinand de Sossyurning ta'limoti e'tirof etiladi. Uning "Umumiy tilshunoslik kursi" asarida ilgari surilgan g'oyalar tilni yaxlit tizim (systeme) sifatida talqin qilishga asos soldi. Sossyur til (langue) va nutq (parole) o'rtasidagi farqni, shuningdek sinxroniya (tilning ma'lum bir davrdagi holati) va diaxroniya (tilning tarixiy rivojlanishi) tamoyillarini fanga kiritdi. Til belgisi nazariyasi doirasida u belgilovchi (signifiant) va belgilanuvchi (signifié) o'rtasidagi ixtiyoriy bog'liqlikni asoslab berdi, bu esa keyingi barcha strukturaviy tadqiqotlar uchun metodologik poydevor bo'lib xizmat qildi.

Sossyur g'oyalari asosida bir qancha milliy strukturaviy maktablar shakllandi. Praga lingvistik to'garagi (N. Trubetskoy, R. Yakobson) fonologik tizim va funksional tahlilga asoslangan yondashuvni rivojlantirdi, Kopengagen maktabi (L. Yelmslev) esa glossematika nomi ostida tilni mavhum munosabatlar tizimi sifatida o'rganishni taklif

etdi. Amerika deskriptiv tilshunosligi (L. Blumfild) esa tilni bevosita kuzatiladigan tildan tashqari mezonlarsiz, faqat formal-distributiv tahlil asosida tavsiflashga harakat qildi. Strukturaviy paradigmaning asosiy yutug'i tilni ichki tizim sifatida ilmiy qat'iylik bilan tavsiflash imkoniyatini yaratganligida bo'lsa, uning cheklovi tilning ijtimoiy va kognitiv omillari bilan bog'liqligini yetarlicha hisobga olmaganligida namoyon bo'ladi.

3.2. Generativ grammatika

XX asrning ikkinchi yarmida Noam Xomskiy tomonidan ishlab chiqilgan generativ-transformatsion grammatika nazariyasi tilshunoslikda tub burilish yasadi. "Sintaktik tuzilmalar" (1957) asarida Xomskiy tilni cheksiz sondagi to'g'ri gaplarni hosil qiluvchi chekli qoidalar tizimi sifatida tavsiflab, "chuqur tuzilma" va "sirtqi tuzilma" tushunchalarini fanga kiritdi. Uning universal grammatika nazariyasiga ko'ra, barcha tabiiy tillar uchun umumiy bo'lgan tug'ma grammatik tamoyillar mavjud bo'lib, bola tilni bu tug'ma bilim asosida tezkorlik bilan egallaydi. Ushbu g'oya "til egallashning qashshoqligi" (poverty of stimulus) argumenti orqali asoslanadi: bolalar tilni cheklangan va nomukammal kirish ma'lumotlari asosida ham to'liq egallay oladilar, bu esa tug'ma lingvistik qobiliyat mavjudligidan dalolat beradi.

Generativ paradigma o'z rivojlanishida bir necha bosqichlarni bosib o'tdi: standart nazariya, kengaytirilgan standart nazariya, boshqaruv va bog'lanish nazariyasi va nihoyat 1990-yillarda shakllangan minimalist dastur. Minimalist dastur doirasida Xomskiy grammatik tavsifni imkon qadar soddalashtirish, faqat zaruriy nazariy tushunchalar bilan cheklanish tamoyilini ilgari surdi. Generativ tilshunoslik sintaksisni tilshunoslikning markaziy sohasiga aylantirgan bo'lsa-da, uning tilni ijtimoiy-madaniy kontekstdan ajratib, faqat formal tizim sifatida ko'rish yondashuvi funksionalistlar va kognitivistlar tomonidan tanqid qilindi.

3.3. Funksional tilshunoslik

Funksional yondashuv tilni birinchi navbatda kommunikativ vazifani bajaruvchi vosita sifatida talqin qiladi. M.A.K. Hallidayning sistemik-funksional grammatika

nazariyasi tilning uchta metafunksiyasini — ideatsional (borliqni aks ettiruvchi), shaxslararo (ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi) va matnli (nutqni bog'liq matn sifatida tashkil etuvchi) funksiyalarini ajratib ko'rsatadi. Bu yondashuvda til tanlovlar tizimi sifatida qaraladi: har bir grammatik shakl muayyan kommunikativ maqsadga xizmat qiluvchi tanlov natijasidir. Praga funksional maktabi an'analarini davom ettirgan tadqiqotchilar gapning aktual bo'linishi (mavzu — rema) nazariyasini rivojlantirib, sintaksis bilan matn tuzilishi o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berdilar.

Funksional tilshunoslik nutqiy akt nazariyasi (J. Ostin, J. Serl), pragmatika va diskurs tahlili bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan bo'lib, tilni faqat formal tizim sifatida emas, balki muloqot vositasi va ijtimoiy amaliyot sifatida tushunishga xizmat qiladi. Ushbu paradigmaning ahamiyati shundaki, u tilni kontekstdan tashqarida emas, balki real kommunikativ vaziyatlar bilan bog'liq holda o'rganish zaruratini asoslab berdi.

3.4. Kognitiv tilshunoslik

1970–1980-yillarda shakllangan kognitiv tilshunoslik tilni inson tafakkurining ajralmas qismi sifatida talqin qiladi. J. Lakoff va M. Jonsonning "Biz yashayotgan metaforalar" asarida ilgari surilgan konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, metafora nafaqat nutqiy bezak, balki inson tafakkurining fundamental mexanizmi hisoblanadi — biz mavhum tushunchalarni ko'proq konkret tajriba orqali anglaymiz (masalan, "vaqt — bu pul" konseptual metaforasi). R. Langackerning kognitiv grammatikasi grammatik tuzilmalarni semantik ma'nodan ajralgan avtonom tizim sifatida emas, balki konseptuallashtirish jarayonining bevosita natijasi sifatida tavsiflaydi.

Kognitiv paradigma doirasida E. Roshning prototip nazariyasi ham muhim o'rin tutadi: bu nazariyaga ko'ra, tilda kategoriyalar aniq chegaralarga ega emas, balki markaziy (prototipik) a'zolar va periferik a'zolardan tashkil topgan. Kognitiv tilshunoslik generativ paradigmaning "til modulligi" (tilning boshqa kognitiv

qobiliyatlardan mustaqilligi) g'oyasiga qarshi chiqib, til, idrok, xotira va diqqat kabi umumiy kognitiv jarayonlar bilan uzviy bog'liqligini asoslaydi.

3.5. Korpus va kompyuter tilshunosligi

XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan korpus tilshunosligi mustaqil yo'nalish sifatida shakllandi. Katta hajmdagi elektron til ma'lumotlar bazalari (korpuslar) yordamida tilshunoslar leksik birliklarning qo'llanish chastotasini, kollokatsiyalarni va grammatik konstruksiyalarning real nutqdagi taqsimotini statistik jihatdan aniq o'rganish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Britan Milliy Korpusi, COCA (Amerika ingliz tili zamonaviy korpusi) kabi yirik loyihalar bu yo'nalishning amaliy natijalariga misol bo'la oladi.

Kompyuter tilshunosligi va tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing) sohasi so'nggi o'n yillikda sun'iy intellekt texnologiyalari bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanmoqda. Neyron tarmoqlarga asoslangan katta til modellari (Large Language Models) tilni statistik ehtimolliklar va vektor fazodagi semantik munosabatlar orqali modellashtiradi. Bu yondashuv klassik qoidaviy grammatikalardan farqli o'laroq, til birliklarining ma'nosini ularning kontekstdagi taqsimoti asosida o'rganishga (distributiv gipoteza) asoslanadi. Bunday texnologiyalarning paydo bo'lishi tilshunoslar oldiga nazariy til modellari bilan hisoblash modellari o'rtasidagi nisbatni qayta ko'rib chiqish vazifasini qo'ymoqda.

3.6. O'zbek tilshunosligida nazariy yo'nalishlarning rivojlanishi

O'zbek tilshunosligi ham jahon lingvistik tafakkuri bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib kelmoqda. Sh. Rahmatullayevning leksikologiya va frazeologiya sohasidagi tadqiqotlari, A. Nurmonovning umumiy tilshunoslik nazariyasi va o'zbek tili grammatikasi bo'yicha ishlari, N. Mahmudovning matn lingvistikasi va pragmatika sohasidagi tadqiqotlari milliy tilshunoslik maktabining shakllanishida muhim o'rin tutadi. So'nggi yillarda o'zbek tilshunosligida korpus lingvistikasi, kognitiv tilshunoslik

va kompyuter lingvistikasi yo'nalishlarida ham tadqiqotlar faollashmoqda, jumladan o'zbek tili milliy korpusini yaratish borasidagi loyihalar davom etmoqda.

IV. MUHOKAMA

4.1. Sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash

Sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi, xususan katta til modellarining paydo bo'lishi, tilshunoslik oldida tubdan yangi nazariy savollarni ko'ndalang qo'ymoqda. Bunday modellar grammatik jihatdan to'g'ri va kontekstga mos matnlarni generatsiya qilish qobiliyatiga ega bo'lsa-da, ularning ishlash mexanizmi inson tilni egallash jarayonidan tubdan farq qiladi: inson bola cheklangan miqdordagi til ma'lumoti asosida tilni egallasa, sun'iy intellekt modellari milliardlab so'zlardan iborat matnlar asosida statistik qonuniyatlarni o'rganadi.

4.2. Ko'ptillilik va til aloqasi muammolari

Globallashuv jarayonlari ta'sirida ko'ptillilik zamonaviy jamiyatning ob'ektiv xususiyatiga aylanmoqda. Bir tomondan, bu holat tillar aro aloqa, o'zlashtirmalar va kod almashtirish (code-switching) kabi hodisalarni faollashtirsa, ikkinchi tomondan ingliz tilining xalqaro muloqot vositasi sifatidagi dominant mavqei kichik va o'rta hajmdagi tillarning ijtimoiy funksiyalarini toraytirib, ularning yo'qolib borish xavfini kuchaytirmoqda. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda mavjud minglab tillarning katta qismi keyingi bir necha o'n yillik davomida yo'qolib ketish xavfi ostida turibdi. Bu holat tilshunoslikda til siyosati, tilni saqlab qolish (revitalizatsiya) strategiyalari va ko'ptillilik sharoitida til ta'limi masalalarini alohida nazariy-amaliy yo'nalish sifatida rivojlantirishni taqozo etmoqda.

4.3. Raqamli kommunikatsiya va tilning o'zgarish dinamikasi

Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va boshqa raqamli kommunikatsiya vositalarining ommalashuvi tilning funksional-uslubiy tizimida tezkor o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Yozma va og'zaki nutq o'rtasidagi an'anaviy chegaralar yuvilib, "internet-tili" deb ataluvchi gibrid uslub shakllanmoqda: bunda qisqartmalar, emojilar,

kod almashtirish va norasmiy sintaktik konstruksiyalar keng qo'llaniladi. Bu jarayon sotsiolingvistika va uslubshunoslik uchun boy empirik material yaratayotgan bo'lsa-da, nazariy tilshunoslikdan til o'zgarishining tezlashgan sur'atlarini tushuntirishga qodir yangi konseptual vositalarni ishlab chiqishni talab qilmoqda.

4.4. Fanlararo integratsiya

Zamonaviy tilshunoslikning muhim xususiyati uning boshqa fanlar — psixologiya, neyrofiziologiya, sotsiologiya, informatika va falsafa bilan faol integratsiyalashuvidir. Psixolingvistika til egallash va nutq jarayonlarining kognitiv mexanizmlarini, neyrolingvistika esa tilning miya faoliyati bilan bog'liqligini o'rganadi. Bunday fanlararo yondashuvlar tufayli tilshunoslik endi faqat mustaqil filologik fan sifatida emas, balki kognitiv fanlar majmuasining ajralmas qismi sifatida rivojlanmoqda.

4.5. O'zbek tilshunosligi oldida turgan dolzarb vazifalar

O'zbek tilshunosligi oldida ham bir qator dolzarb vazifalar turibdi: milliy til korpusini yanada kengaytirish va uni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish, davlat tili siyosatini zamonaviy sotsiolingvistik yondashuvlar asosida takomillashtirish, o'zbek tili uchun sifatli tabiiy tilni qayta ishlash vositalarini (avtomatik tarjima, matn tahlili, nutqni tanish tizimlari) yaratish, shuningdek yosh avlodda ona tiliga bo'lgan lingvistik ongni raqamli davr sharoitida shakllantirish. Ushbu vazifalarni hal etish nafaqat amaliy, balki nazariy tilshunoslik uchun ham muhim ilmiy salohiyat yaratadi.

V. XULOSA

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, til nazariyasi bir yaxlit, o'zgarmas tizim emas, balki tarixiy taraqqiyot jarayonida bir-birini almashtirib yoki to'ldirib kelgan bir qator paradigmalarning majmuidir. Strukturaviy tilshunoslik tilni ichki tizim sifatida qat'iy ilmiy tavsiflash imkoniyatini yaratdi, generativ grammatika sintaktik tuzilmalarning formal tabiatini va til egallashning tug'ma asoslarini ochib berdi, funksional tilshunoslik tilni kommunikativ vazifa nuqtai nazaridan tahlil qilish

zarurligini asosladi, kognitiv tilshunoslik esa tilni inson tafakkuridan ajralmas hodisa sifatida talqin qildi. Bu paradigmalarning har biri tilning turli qirralarini yoritib, bir-birini istisno etuvchi emas, balki bir-birini to'ldiruvchi bilim tizimlarini tashkil etadi.

Zamonaviy tilshunoslik oldida turgan asosiy vazifa — ushbu nazariy meros bilan sun'iy intellekt, katta til modellari va raqamli kommunikatsiya keltirib chiqarayotgan yangi hodisalarni uyg'unlashtirgan holda, tilni yaxlit va ko'p qirrali ob'ekt sifatida tushuntirishga qodir integratsion nazariy apparatni shakllantirishdan iborat. Kelgusi tadqiqotlar korpus lingvistikasi va kognitiv tilshunoslikning uyg'unlashuvi, sun'iy intellekt vositalarining nazariy tilshunoslik bilan hamkorligi, ko'ptillilik sharoitida til siyosati samaradorligini oshirish, shuningdek o'zbek tili uchun milliy korpus va raqamli lingvistik resurslarni yanada rivojlantirish yo'nalishlarida davom ettirilishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Saussure F. de. Course in General Linguistics. — New York: Philosophical Library, 1959. — 240 p.

[2] Chomsky N. Syntactic Structures. — The Hague: Mouton, 1957. — 117 p.

[3] Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. — Cambridge, MA: MIT Press, 1965. — 251 p.

[4] Chomsky N. The Minimalist Program. — Cambridge, MA: MIT Press, 1995. — 420 p.

[5] Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. — 3rd ed. — London: Arnold, 2004. — 700 p.

[6] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.

[7] Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. — Stanford: Stanford University Press, 1987. — 516 p.

[8] Rosch E. Cognitive Representations of Semantic Categories // Journal of Experimental Psychology: General. — 1975. — Vol. 104, No. 3. — P. 192–233.

[9] Trubetzkoy N.S. Grundzüge der Phonologie. — Prague: Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 1939. — 271 s.

[10] Jakobson R. Selected Writings. Vol. II: Word and Language. — The Hague: Mouton, 1971. — 752 p.

[11] Bloomfield L. Language. — New York: Henry Holt, 1933. — 566 p.

[12] Hjelmslev L. Prolegomena to a Theory of Language. — Madison: University of Wisconsin Press, 1961. — 144 p.

[13] Austin J.L. How to Do Things with Words. — Oxford: Clarendon Press, 1962. — 168 p.

[14] Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969. — 203 p.

[15] Jurafsky D., Martin J.H. Speech and Language Processing. — 3rd ed. draft. — Stanford: Stanford University, 2023. — 622 p.

[16] Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. — Toshkent: O'qituvchi, 2006. — 452 b.

[17] Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. — Toshkent: Sharq, 2002. — 128 b.

[18] Mahmudov N. Til va nutq madaniyati asoslari. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2007. — 176 b.

[19] Ashurova D.U., Galiyeva M.R. Cognitive Linguistics. — Tashkent: Tafakkur bo'stoni, 2016. — 200 p.

[20] UNESCO. Atlas of the World's Languages in Danger. — Paris: UNESCO Publishing, 2010. — 215 p.